

1989: Z DOPISŮ PSANÝCH PŘES ŽELEZNOU OPONU

OTÁZKY A ODPOVĚDI

Československo a východní blok

1. Co byl Socialistický svaz mládeže? Bylo členství v něm povinné?

SSM byla jednotná celostátní mládežnická organizace, řízená komunistickou stranou, jejímž cílem byla výchova mládeže v duchu marxismu-leninismu. V letech 1949–1968 nesla název Československý svaz mládeže (ČSM). Jejím prostřednictvím bylo ideologicky působeno zejména na studenty středních a vysokých škol, pro děti do 15 let byla určena Pionýrská organizace SSM. Funkcionáři SSM byli zvýhodňováni a podíleli se na kádrovém hodnocení svých vrstevníků. Členství v SSM nebylo povinné, nečlenové však měli značně omezené možnosti studia, kariérního růstu i výjezdů do západních zemí.

2. Proč nemohli někteří lidé studovat to, co chtěli?

Studium na vysokých školách (především na prestižních oborech) bylo určeno pro osoby hodnocené představiteli komunistického režimu jako politicky spolehlivé. Rozhodující byl tzv. kádrový profil studenta, případně protekce vyplývající z jeho politické angažovanosti nebo z osobních známostí (jeho vlastních, rodiny, příbuzných...). I nejnadanějšímu zájemci mohly znemožnit studium „nevyhovující“ politické postoje (jeho samotného nebo jeho blízkých).

3. Jak byla kontrolována/omezována kultura v Československu?

Podobně jako další složky společenského života byla také kultura určována představiteli komunistického režimu. Měla sloužit především komunistické ideologii a pomáhat upevňovat pozici vládnoucího režimu. Proto byla zakazována veřejná vystoupení umělců, kteří prosazovali svobodu tvorby a odmítali uzavírat s režimem kompromisy. To vedlo ke zrodu českého undergroundu, neoficiálního („podzemního“) kulturního proudu, jehož hlavní výstupy – zejména samizdatová literatura a nepovolené koncerty – byly důsledně monitorovány Státní bezpečností a jejich protagonisté byli perzekvováni, ať už častými výslechy, zadržením na 48 hodin, nebo dokonce vězením. Postih ale hrozil i návštěvníkům koncertů (odhalených represivními složkami) nebo lidem, kteří šířili samizdat. Kromě výslechů na StB mohli být například vyhozeni ze školy nebo ze zaměstnání.

4. Kontroloval režim dopisy nebo telefonáty svých občanů?

Ano. Příslušníci Státní bezpečnosti hojně využívali tzv. zvláštních technických úkonů, mezi něž patřily odposlechy telefonních hovorů, kontrola korespondence či sledování osob hodnocených jako „režimu nepřátelské“. Rovněž byly velmi často „prověřovány“ postoje takových osob. Byla prováděna i namátková prověrka zahraniční korespondence – za tím účelem byla zřizována utajená pracoviště na poštách, kde příslušníci a spolupracovníci StB dopisy třídili, rozlepovali a pročítali.

5. Co musel člověk splnit, když chtěl legálně vycestovat do zahraničí?

Komunistické úřady měly právo nevydat či odebrat cestovní pas každému, pokud by jeho cesta nebyla v souladu se zájmy státu. Kromě pasu však byla pro cesty do nekomunistických zemí zapotřebí i tzv. výjezdní doložka, jejíž vydání bylo rovněž možno zájemci odepřít a schvalovala ji celá řada osob, mezi nimi například výbor komunistické strany na pracovišti nebo ředitel školy. Definovala, do kterých států, za jakým účelem, kolikrát a v jakém časovém úseku smí její držitel vycestovat. K výjezdu do západních zemí pak byl zapotřebí také tzv. devizový příslib – tedy povolení vydávané Státní bankou československou směniti si

koruny za zahraniční měnu. Na přidělení devizového příslibu, který byl podmínkou pro získání výjezdní doložky, mohli někteří lidé čekat i roky, případně ho nedostali nikdy.

6. Proč byla na podzim 1989 Praha „plná trabantů“?

Uvolňování poměrů v Polsku a Maďarsku motivovalo řadu občanů NDR k odchodu do západního Německa. Během léta 1989 se proto začali uchylovat na ambasády SRN v Budapešti a Varšavě, později také v Praze. V improvizovaných podmínkách se jich za zdi pražské ambasády během září nashromáždilo přes čtyři tisíce, přičemž automobily, kterými do ČSSR přijeli, nechávali stát v pražských ulicích. Po zdlouhavých jednáních jim bylo 30. září umožněno vycestovat speciálními vlaky do SRN. Díky tomu ale začali přicházet další, a to až do pádu Berlínské zdi 9. listopadu.

7. Jak probíhal pád železné opony v dalších zemích socialistického bloku?

Se svolením SSSR začaly země východního bloku postupně realizovat vlastní zahraniční politiku. Pád železné opony byl zahájen uvolněním hranic v Maďarsku během léta 1989, v červnu komunisté prohráli volby v Polsku, v listopadu padla Berlínská zeď, která byla vnímána jako symbol rozdělení Evropy. Ve stejné době začal proces demokratizace v Bulharsku. Nejtvrdší střety proběhly v prosinci v Rumunsku, kde nakonec došlo k popravě diktátora Ceaucesca a jeho ženy. Rok 1989 bývá kvůli tomu, jak během něj postupně padaly socialistické režimy ve východním bloku, nazýván rokem zázraků. Teprve v roce 1991 došlo k rozpadu Sovětského svazu a v roce 1992 prohráli komunisté volby také v Albánii.

8. Existovaly na konci 80. let nezávislé iniciativy, ve kterých se angažovali mladí lidé?

Koncem 80. let začala vznikat řada opozičních uskupení – tzv. nezávislých iniciativ, tvořených především mladými lidmi. V listopadu 1989 sehrálo klíčovou roli hnutí Stuha, které se rodilo od jara toho roku mezi studenty pražských vysokých škol, patřily k němu i děti některých předních disidentů. Na podzim se Stuze podařilo aktivizovat vysokoškolskou mládež a zorganizovat na pátek 17. listopadu 1989 demonstraci na Albertově, která se stala roznětkou sametové revoluce.

9. K čemu došlo 17. listopadu 1989 na Národní třídě?

Pro připravovanou pietní akci k 50. výročí uzavření vysokých škol nacisty získali představitelé hnutí Stuha také pražskou organizaci SSM, díky tomu byla akce oficiálně povolena. Na Albertově, kde akce začínala, se díky tomu sešlo ohromné množství lidí, podle odhadů StB jich bylo 15 000, podle jiných odhadů až 50 000. Od začátku účastníci skandovali protikomunistická hesla. Dav se poté neplánovaně – a už bez povolení – vydal do centra města, kde byl na Národní třídě obklíčen příslušníky bezpečnostních složek. Proti demonstrantům zasáhli příslušníci Pohotovostního pluku VB i členové Odboru zvláštního určení, tzv. červené barety, speciální protiteroristická jednotka. Demonstranti byli brutálně mláceni a po necelých dvou hodinách od uzavření na Národní třídě byl dav rozeznán. Nezávislá vyšetřovací komise zdravotníků po zásahu evidovala 568 zraněných, existovala i fáma o mrtvém studentovi Martinu Šmídovi.

10. Jak probíhala sametová revoluce? Co bylo Občanské fórum a jak vzniklo?

Tvrdý zásah 17. listopadu v Praze proti studentům vyvolal vlnu nesouhlasu. Na vysokých školách a v divadlech se začaly organizovat stávkové výbory, požadující vyšetření zásahu. Některé opoziční skupiny se 19. listopadu dohodly na založení společné politické platformy, nazvané Občanské fórum. Na Slovensku vzniklo obdobné hnutí nazvané Verejnost proti násiliu. Jejich cílem bylo vést dialog s představiteli komunistického režimu o demokratizaci společnosti.

11. Jaká byla úloha studentů během sametové revoluce?

Studenti stáli na samém počátku sametové revoluce a po celou dobu jejího trvání byli její výraznou hnací silou. V neděli 19. listopadu večer byl ustaven pražský Koordinační stávkový výbor studentů vysokých škol a v pondělí byla zahájena týdenní okupační stávka, do které se dalšího dne zapojily také mimopražské školy. Také na řadě středních škol začaly působit stávkové výbory, studenti vyjížděli do regionů a snažili se získat podporu od dělníků, rolníků a dalších pracujících. Ve spolupráci s herci šířili osobně i za pomoci různých letáků a tiskovin informace o zásahu na Národní třídě a situaci v Praze, protože média o nich neinformovala. Hlavní „štáb“ sídlil v budově DAMU v Řetězové ulici. Svůj postup sjednotili s Občanským fórem, které se postavilo za jejich výzvu ke svolání generální stávky. Stávka proběhla 27. 11. na celém území ČSSR. Zapojilo se do ní 75 % občanů Československa. Od 4. 12. byli studenti ve stávkové pohotovosti a stávku oficiálně ukončili 29. 12. 1989, po volbě Václava Havla prezidentem.

Emigrace

1. Kolik lidí emigrovalo za komunismu z Československa? Byla období, kdy emigrovalo více lidí?

Údaje o počtech exulantů se různí, přesné statistiky nemáme, ale i nejnižší kvalifikované odhady uvádí v letech 1948–1989 celkový migrační úbytek způsobený ilegálním vystěhovalectvím v českých zemích přes 200 000 osob. Největší emigrační vlny následovaly po únoru 1948 a po srpnu 1968 – v těchto etapách byly také hranice Československa nejprostupnější.

2. Jakými způsoby lidé v 80. letech emigrovali?

V osmdesátých letech bylo asi nejběžnějším způsobem legální vycestování na kratší dobu – buď přímo na Západ, což se podařilo málokomu, anebo do některé země s benevolentnějším režimem – nejčastěji do Jugoslávie, z níž bylo jednodušší dostat se do některé ze západních zemí. Lidé se ale pokoušeli zemi opouštět i jinak, pokud pro ně legální cesta nebyla možná – například kvůli tomu, že nedostali výjezdní doložku, doporučení od zaměstnavatele nebo neměli peníze na zahraniční zájezd. Pokusy o překonání hraničních zátarasů ČSSR končily i v této době tragicky. Během normalizace bylo za trestný čin nedovoleného opuštění republiky odsouzeno (většinou v nepřítomnosti) více než 100 000 osob.

3. Jak se režim choval k rodinám emigrantů?

Příbuzní člověka, který zůstal v zahraničí, byli v prvé řadě předvoláváni Státní bezpečností k nepříjemným výsledkům, kde byli zastrášováni a museli strpět různé výhrůžky. Museli čelit konfiskaci případného majetku emigranta, velkým problémem pro ně byla mimořádně obtížná komunikace se zahraničím a nejistota, jak dlouho může odloučení trvat. Byli považováni za politicky nespolehlivé – v některých případech ztratili zaměstnání či možnost kariérního růstu.

4. Jak obvykle vypadalo přijetí emigranta v zahraničí?

Exulanti byli nejprve umístěni do uprchlického tábora, kde byli jednak prověřováni po stránce bezpečnostní a politické, jednak museli projít poměrně složitým byrokratickým procesem, který začínal žádostí o azyl. Dostalo se jim ale materiální podpory, měli možnost absolvovat příslušný jazykový kurz či si najít vhodné zaměstnání.

5. Existovaly v emigraci krajanské komunity Čechoslováků?

V řadě západních zemí měly již dlouhou tradici krajanské spolky, jejichž vliv a význam vzrostl s velkou vlnou příchodů exulantů po roce 1948. Jejich členové se navzájem podporovali, informovali o novinkách ve vlasti a snažili se udržovat svůj jazyk a vlastní kulturní specifika. V neposlední řadě udržovali kontakty s domovem, kam ilegálně zasílali zejména literaturu,

ale i audio či video nahrávky. Pro lidi pronásledované komunistickým režimem takto doručovali i předměty denní potřeby a další materiální pomoc. Krajské spolky existují dodnes a pro řadu krajanů v zahraničí jsou důležitým místem setkávání.

6. Angažovali se emigranti v nějakých aktivitách pro Československo?

Již od února 1948 se mnozí exulanti zapojovali do politických a kulturních aktivit namířených proti komunistickému režimu v Československu. Tak se zrodila jako politický orgán Rada svobodného Československa, kterou však oslabovaly různé vnitřní spory. Větší vliv na dění doma mělo československé vysílání Radia Svobodná Evropa či Hlasu Ameriky a tajně pašované knihy a časopisy, jejichž vydávání nebylo v Československu povoleno. Jejich publikováním se zabývala exilová nakladatelství, jakým bylo například '68 Publishers v Torontu.

7. Jaká byla úloha Pavla Tigrida a jeho Svědectví v čs. exilu?

Čtvrtletník Svědectví vycházel od roku 1956 v USA, o čtyři roky později se jeho redakce přesunula do Paříže. Byl financován z rozpočtu americké CIA a byl určen především čtenářům v Československu. Obsah byl věnován zejména domácí a mezinárodní politické situaci, okrajově také dění uvnitř československého exilu. Tzv. gradualistická koncepce, kterou zastával šéfredaktor Pavel Tigrid, počítala s postupným vnitřním vývojem uvnitř komunistických stran, jenž by umožnil politické a ekonomické reformy a v důsledku i zánik nedemokratického režimu.

8. Jaký vztah měli emigranti k Československu po sametové revoluci? Vraceli se?

Někteří exulanti – zejména ti, kteří v zahraničí dosud nepobývali dlouho – se ihned po pádu komunistického režimu vrátili domů. Jiní už mezitím našli druhý domov v cizině, kde také zůstali. Velká většina z nich se ale dodnes vrací do vlasti, kde tráví i několik měsíců v roce návštěvami příbuzných a známých a navštěvováním oblíbených míst.

Slovníček

Berlínská zeď

- Vznikla v srpnu 1961 v reakci na časté útoky obyvatel východního Německa (NDR) do západního Berlína, který byl součástí západního Německa (SRN). Při jejím překonávání v následujících desetiletích bylo usmrceno na 130 lidí, další tisíce byly zatčeny. Byla stržena v listopadu 1989, o rok později bylo Německo sjednoceno.

„Gorbi“/Gorbačov

- Michail Gorbačov byl od roku 1985 generálním tajemníkem Ústředního výboru Komunistické strany SSSR. Pokusil se o ekonomické reformy, které spolu s větší politickou otevřeností („glasností“) a snahami o částečnou demokratizaci nakonec vedly ke kolapsu systému a rozpadu celého východního bloku včetně SSSR.

Chmelové brigády

- Organizovaná zemědělská výpomoc zejména středoškolské mládeže jednotlivým JZD, která potřebovala během krátké doby sklidit značné množství chmele. Byly de facto povinné.

Kádrový profil

- Souhrn názorů a postojů dané osoby k socialismu a komunistickému režimu, zpočátku v něm hrál velkou roli třídní původ, v období normalizace pak spíše postoj k okupaci ČSSR vojsky Varšavské smlouvy.

Několik vět

- Dokument sepsaný lidmi z okruhu Charty 77 a zveřejněný 29. června 1989, který požadoval např. okamžité propuštění všech politických vězňů, konec omezování nezávislých iniciativ a zrušení cenzury. Do listopadu 1989 ho podepsalo na 40 000 lidí.

Palachův týden

- 15. ledna 1989 bylo v Praze rozeznáno nepovolené shromáždění k uctění památky Jana Palacha – na protest se lidé znovu scházeli i v následujících čtyřech dnech, přičemž ve třech z pěti případů byly demonstrace brutálně rozeznány a v průběhu týdne bylo zadrženo na 1 400 lidí.

Perestrojka

- Česká přestavba. Šlo o soubor ekonomických reforem nastolených Michailem Gorbačovem, usilujících o restartování upadajícího hospodářství SSSR. Byly doprovázeny částečnou demokratizací a opuštěním tzv. Brežněvovy doktríny. Skončila neúspěchem, rozpadem SSSR a celého východního bloku.

Politický azyl

- Právní ochrana osoby pronásledované ve své vlasti z politických důvodů.

Solidarita

- Nezávislé odborové hnutí vzniklé v Polsku po velké vlně stávek v roce 1980. Kromě ekonomických požadavků také odmítala porušování občanských práv. Úspěch slavila do prosince 1981, kdy moc ve státě převzala armáda v čele s generálem Jaruzelským, který vyhlásil v zemi výjimečný stav. Solidarita se uchýlila do ilegality až do dubna 1989, kdy byla povolena a vzápětí zaznamenala volební triumf.

Vekslák

- Slangový výraz pro člověka, který se věnoval nelegálnímu prodeji cizích měn nebo tzv. bonů, poukázek, za něž bylo možné nakupovat zahraničí zboží v tzv. Tuzexu. Jiná oficiální možnost nákupu zboží z kapitalistických zemí za jinou měnu neexistovala.

Vojenská katedra

- Šlo o možnost zkrácení povinné vojenské služby pro studenty VŠ, kteří během studií dva roky jednou týdně navštěvovali speciální vojenský kurz, někdy i zaměřením podobný oboru studia, podle výsledků závěrečných zkoušek byla absolventovi přidělena nástupní vojenská hodnost pro roční vojenskou službu.

Železná opona

- Termín používaný pro neprostupnou hranici v Evropě mezi západním a východním blokem v době studené války.